

Число 23 • 2016

**Перша світова:
українська перспектива**

Число 23 • 2016

Перша світова: українська перспектива

Майдан
Харків • 2016

Олена ДЖЕДЖОРА

Carlo Alberto Brioschi. *Breve Storia della Corruzione: Dall'età antica ai giorni nostri*
(Milano: TEA, 2004)

Знайома картина: мешканці одного з населених пунктів не мають питної води. Уряд виділяє значні кошти на спорудження водогону. Проект затверджений. Розпочинаються роботи, які поступово трансформуються у все менш реалістичний довгобуд, аж доки проєкт не завмирає і не перетворюється на руїну... Гроші зникли без сліду. Це не інформація з ТСН. Це історія з Нікомедії – столиці римської провінції Бітинії, і сталася вона на початку нашої ери.

Можна по-різному розповісти історію людської цивілізації. Італійський журналіст Карло Альберто Бріоскі, політолог за освітою, пробує розповісти її через призму корупції. Англійський переклад його «Короткої історії корупції» має з'явитися наприкінці квітня 2017 р. Ця рецензія опирається на оригінальну італійську публікацію, що вийшла 2004 р.

Книжка написана з віртуозністю начитаного журналіста, насичена багатьма ефектними і доречними цитатами, що займають не менше чверті від усього тексту. Список цитованих авторів дуже великий – від Арістотеля й апостола Павла до Станіслава Єжи Леца, Ганни Арендт і Маргарет Тетчер. Часом виникає враження, що перед нами – збірник цитат на визначену тему. Ця рецензія є спробою вилушити з тексту, про що саме Авторіві йшлося.

Книжка розпочинається з констатації факту універсальності корупції. На думку Бріоскі, хабар виник раніше за самі гроші. Практика “Do ut des” («Даю, щоби ти дав») була чи не найранішим виявом «реальної політики».

«Коротка історія корупції» побудована за хронологічним принципом. Вона починається від давньої Вавилонії і доводить розповідь до сучасності. Від кодексу Гамурабі (кара за спробу змінити вже винесений офіційний вирок) через традиційні суспільства аборигенів у різних куточках автор показує існування принципу «примітивної соціальної ввічливості» як одного з головних важелів у встановленні мирних стосунків у спільнотах. Ввічливість і дар існували одночасно зі спробою схилити фатум на свій бік через підкуп. Ці практики завжди сприймалися по-різному, і люди завжди були чутливі цієї відмінності. Але місцями створюється враження, що сам Автор часом не розрізняє їх. Для прикладу: дивно читати переказ Біблійної історії про угоду Якова з Богом у «Виході» як приклад корупційної практики. Лише давнє китайське суспільство, на думку Автора, визнавало факт корумпованості влади і пропонувало як спосіб боротьби виховання моральних чеснот у людині.

Античний світ у викладі Бріоскі сповнений корупції. На його думку, корупція і демагогія – дві взаємодоповнювальні складові демократичного поліса. Корумпованість атенської демократії стала причиною вбивства Сократа і привела Платона до висновку, що подолати цю тяжку недугу можливо лише тоді, коли до влади придуть філософи.

Корупція сягнула нових вершин у стародавньому Римі. ROMA, “Radix Omnium Malorum Avaritia” («Корінь усякого зла – жадібність»), цей акронім I ст. розкриває суть Pax Romana. Саме римляни, на думку Автора, почали трансформувати «свободи» у платні «дозволи». Для нього Красс, власник 200 млн сестерціїв і розплавленого золота в горлі, є символом діяча епохи – багатий, успішний і корумпований. У викладі Бріоскі навіть історія зі зруйнуванням Картагени перетворюється на корупційну схему: в її основі – знищення конкурента на античному ринку оливкової олії. Він нагадує про «нормальність» у сприйнятті корупційних практик і як приклад наводить схвальне ставлення Цицерона до клієнтеля. Але одночасно Бріоскі підкреслює існування ніби паралельних світів, коли терпимість до корупції співіснує з постійними процесами проти неї. Наведені Автором приклади радше свідчать, що поняття дружби, честі, службового просування та загального блага мали в античному римському світі зовсім інше звучання, й оцінювати їх за нашою шкалою моральних вартостей анахронічно і щонайменше непродуктивно.

Розглядаючи раннє середньовіччя, Автор покладає головну відповідальність за розпад західної частини Римської імперії саме на корумпованість державної системи. Якщо це так, то природно виникає питання: як же тоді пояснити життєвість Східної імперії? Васально-ленні відносини доби феодалізму Бріоскі знову ж таки спрощено змальовує як пряме продовження римської клієнтеля та як систему, засадничо корумповану у своїй природі. До 1 000 р., за часів упадку, коли крайня бідність була загальною, а обіг грошей незначним, в Європі дійсно домінувала політика «дарів і грабунків». Але складно судити, наскільки ми можемо вважати її корупцією в нашому сучасному розумінні. Автор знову ж таки ототожнює практику хабарів і практику дарунків.

Цікавою є теза Автора про конфлікт між високим стандартом антикорупційного за своєю суттю християнського морального ідеалу та реаліями панування грубої сили. Він трактує його як основний конфлікт цієї епохи. У книжці йде мова про появу і розвиток нових форм корупції, зокрема про виникнення у IV столітті практики симонії у вигляді отримання грошей від нововисвячених священників. Симонія завжди викликала осуд. Варто згадати хоча би її засудження Халкедонським собором чи указами Карла Великого, часи боротьби за інвеституру та появу жebraцьких монаших чинів, святого Франциска чи політику Савонаролі. Утім, це не завадило симонії за часів Ренесансного папства стати вже цілком легітимною.

Вартим уваги спостереженням Автора є те, як тема хабарництва, лицемірства і продажності відображалася в культурі різних епох. Він наводить як приклад сатиричні рядки «Карміни Бурани» – “Ego sum abbas Cucaniensis et consilium meum est cum bibulis”. Але ще раніше корупцію засудив Данте. За

його космогонією хабарництво за тяжкістю поступалося хіба що зраді, а самих хабарників він розміщує у восьмому колі пекла. Уся «Божественна комедія» пронизана дуалізмом людини між світом земного, минушого, підданого корупції і небесного, вічного, некорумпованого. Підкреслюючи цей дуалізм, Бріоскі нагадує, що самого Данте, який так засуджував корупцію, звинувачено й вигнано з Флоренції 1301 р. за нібито фінансові зловживання протягом двох місяців, коли він обіймав посаду пріора. Була це правда чи наклеп чорних гвельфів як привід для розправи, але історія свідчить про те, що подібне звинувачення було результативним способом позбутись опонентів. Саме ця подвійність стандартів, на думку деяких дослідників (яку поділяє і наш автор), стала чи не головним чинником формування італійського народу – народу талановитого й артистичного, але амбівалентного в питаннях моралі.

Продовжують тему корупції приклади з доби ранньої модерності. Один із головних героїв «Кентерберійських оповідей» Чосера є продавець індульгенцій – практики, яка набула таких розмірів, що спровокувала Реформацію. Останню Бріоскі характеризує як передусім антикорупційний рух. Найкраще підсумування, на думку Автора, тема корумпованості та невіддільності жадоби від людської природи отримала в творчості Пітера Бройгеля та Єроніма Босха, зокрема в карикатурних образах з полотен першого та апокаліптичних мотивах у творчості другого. Зрештою, усю творчість Шекспіра автор трактує майже лише як серію творів, присвячених викриванню корупції.

Від сюжетів ранньомодерної культури Бріоскі переходить до економічної історії: розвитку торгівлі, лихварства, банків, появи буржуазії, народження капіталізму. Хоча Автор пробує подавати приклади з різних історичних регіонів, його увага зосереджена головню на Італії. Читач неминуче губиться у логіці авторського викладу. Незрозуміло, що Автор намагається довести: що корупція – це синонім капіталізму? Що капіталізм – це апогей неконтрольованої корупції в економіці? Створюється враження, що дерелік прикладів нічого не доводить, а лише допомагає заповнити хронологічну прогалину і перейти до Макіявеллі.

Саме Макіявеллі, на думку Бріоскі, запропонував вихід з дилеми вибору між моральністю та неморальністю: автор «Володаря» сприймав зло як невід'ємну частину політичної дії, спрямованої на загальне добро. Вправний володар толерує гріхи підлеглих як умову збільшення добробуту держави. Знаменно, що з другої половини XVI ст. з'являються твори італійських авторів з дуже суголосним трактуванням проблеми: «Найкращий уряд – цинічний уряд».

Історія Франції за Бурбонів додає авторві сюжетів на підтримку його погляду на історію цивілізації як на безуспішну спробу людства приборкати жагу багатства і влади. Відмінність між Фуко і Рішельє з цієї перспективи полягала не в тому, наскільки вони були корумпованими, а в тому, якій меті віддавали перевагу – власному збагаченню чи «загальному благу». Що більше централізованою й абсолютною стає влада монарха, то, уважає Бріоскі, більше корумпованою є вся політична система. У його трактуванні поза ко-

рупцією залишалися лише такі «маргінальні» моралісти, як Паскаль, Спіноза, Гоббс і Локк. У цьому світлі поява перших соціальних утопічних проєктів, формулювання ідеї «суспільного договору» є відповіддю на політичну корупцію. Але окремі корупційні елементи залишаються наявними навіть у спробах змалювати ідеальні утопічні суспільства: Бекон, Мор, Кампанелла та інші включають їх у свої твори.

Доба великих революцій приносить нові теми. Для Робесп'єра монархія була джерелом і втіленням усього людського зла. Але «революції минають, а люди не змінюються», – виявляється, радикали так само швидко піддаються корупції, як і консерватори. Рівно ж промислова революція, на думку Автора, узаконює напівлегальні механізми, а колоніалізм поширює її у глобальних межах. («Корупція вдома і агресія за кордоном, щоби її приховати», за висловом Черчілля). Англія, піонер промислової революції, у книжці Брюскі виступає одночасно і як піонер поширення антикорупційної етики в політиці, і як консерватор традиції приймання дарів і послуг за лобювання. Аморальність подібних практик підкреслюється лише для того, аби позбутись політичних опонентів. Іронізують з них переважно ті, хто реального доступу до політики не має, як, наприклад, відомий карикатурист XVIII ст. Вільям Гогарт. А пре-рафаеліт Вільям Морріс порівнював англійський парламент із ринком гною з виразною перевагою на користь останнього.

Майже всі великі автори XIX ст. пишуть про корумпованість людини і створеного нею суспільства. Спектр поглядів дуже широкий: від апокаліптичного присмерку Європи у Шпенглера до оптимістичної візії нового порядку, вільного від корупції у Маркса, з тим, що десь посередині є доктрина «реальної політики» Бісмарка.

У розділах, присвячених модерному часу, Брюскі ще частіше повертається до краще йому знаного італійського прикладу, підкреслюючи амбівалентне ставлення італійців до корупції. Відмінність між *corruttela* (розбещеність, зіпсутість) і *corruzione* – субтильна, вона затирається у суспільній свідомості. Карло Коллоді у «Пригодах Піноккіо» стверджує очевидне: у країні котів і вовків дозволити себе пограбувати – це непростимий злочин. Звідси впливає своєрідне ставлення до корупції як явища поза мораллю, явища банального, як повітря. Використання корупційних моделей, аби трансформувати суспільство, здається дієвішим засобом, ніж соціальні експерименти фанатиків-пуритів: краще Медічі, ніж Савонарола. Навіть у період боротьби за незалежність Італії підкуп і подяка залишалися дієвими зряддми для «батьків нації» (байдуже, Вітторіо Емануїла II чи Гарібальді). Італійський парламент кінця XIX ст. є ніби прикладом тяглости від практик клієнтели древньої Римської до новітньої італійської республіки.

Якщо італійські приклади прописані у книжці доволі ретельно, то коли автор вдається до ситуації інших країн чи культур, його тези виглядають украй непереконливо. Прикладів досочу. Так, розділ, присвячений XX століттю, розпочинається з оповіді про аферу Ставіського в 30-х роках XX століття в США. Цього віртуозного фінансового махінатора, етнічного єврея київського

походження, батьки якого емігрували до США, Автор чомусь називає «українським емігрантом». Можливо, тому, що український емігрант – реальність, з якою сучасне італійське суспільство частіше стикається і краще розуміє? У кожному разі викликає нерозуміння включення цієї історії до тексту, адже вона ані не допомагає розкрити суть стосунків тоталітарних режимів з одержавненою корупцією, ані не має жодного логічного продовження в тексті.

Недоречним здається і включення до тексту теми сталінських репресій, терору та голодомору. Створюється враження, що Автор не відчуває необхідності заглиблюватись у такі «деталі», як відмінності між режимами Сталіна, Хрущова, Брежнєва чи Горбачова. Загалом короткий розділ, присвячений тоталітаризму, – один із найслабших у книжці. Недостатнє володіння матеріалом, намагання осягнути неймовірно складну епоху і втиснути її в кілька сторінок тексту, відшукуючи мотив для всіх процесів і подій цієї доби лише в корумпованих практиках, використання надмірних узагальнень, – усе це виглядає доволі слабкою белетристикою. А коротка згадка про Юкос узагалі демонструє приголомшливе як на журналіста невміння відрізнити корупційний скандал від політичної розправи.

На думку Автора, відмінність між тоталітарними і демократичними режимами полягає в тому, що в першому випадку у влади немає потреби перейматися проблемами маскування своїх зловживань. Теза спокуслива, але навряд чи відповідає правді. Необхідність маскуватися виникала як у тих, хто «грав за законами», так і в тих, хто «грав у закон».

Два останні розділи присвячені відповідно США та сучасній Італії. Стосовно США з їхньою протестантською етикою Автор підкреслює розрив між офіційною риторикою та реальним станом справ, який відобразився, зокрема, у творах Марка Твена і Амброза Бірса, а пізніше в інших літературних і кіношедеврах, присвячених темі корупції. Тут Брюскі сильно перебільшує. Справа все-таки не в тому, є чи немає в США корупції, але в тому, що сама проблема там артикульована краще. Конституція США, на противагу більшості інших, виразно називає корупцію однією з причин, яка може призвести до імпічменту президента.

Коли мова заходить про Італію, авторський тон стає поетичнішим, цитати – довшими і навіть римованими, а сам образ країни, народу і корупції – романтизованим. «Економіку корупції» як постійну форму функціонування суспільства, що адаптується до будь-якого політичного режиму, автор вважає особливістю Італії, покликаною до життя рівною мірою історичною спадщиною, геополітичними умовами та національним характером. Унаслідок цього інтереси політиків тут завжди переважають національні інтереси. Як уважав відомий політолог і публіцист 1960-х рр. Джузеппе Мараніні, це навіть чи особливо стосувалося демократичних християн і комуністів. Італія від країни з традицією ситуативної корупції перейшла до стадії, в якій корупція перетворилась на державну систему. Увесь післявоєнний період розвитку Італії має клеймо «аномальної співдії» (вислів Автора) між владними інституціями і криміналітетом. Яскрава ілюстрація до цієї тези – наведена автором розпо-

відь про долю ув'язненого в США і переведеного до Південної Італії гангстера Щасливчика Лучіано або детективна історія віднайдення у Північній Італії скарбу югославського золота і державних банкнот. З одного боку, нескінченні бандитські розбірки, атентати і скандали призводили до розчарування і поширення переконаності у неможливості протидії. З другого, 1990-ті рр. були позначені не лише численними журналістськими розслідуваннями, але й значними успіхами політики «чистих рук», кампанією проти «хабарницьких міст» (так звані «танджентополі»). Цікаво, що політичний шлях нагору колишнього президента Сільвіо Берлусконі розпочався саме під час цієї успішної кампанії (1994 року він уже очолив Раду Міністрів Італії).

Одночасно з італійськими процесами проти «хабарницьких міст» відбувалися скандали в Пакистані, Бразилії, Венесуелі, Іспанії, Японії, Франції та інших країнах світу, які викривали корупцію і зловживання на найвищих щаблях влади. Та попри успіхи, хабарництво і корупцію знищити не вдалося. Загалом щодо ХХ століття Автор висуває тезу про повне злиття влади й капіталу, перетворення корупції на мистецтво управління, «фізіологічний інструмент» влади. Одночасно з глибоким проникненням корупції в суспільну тканину посилюється використання публічної антикорупційної риторики. Але цю риторичку Автор теж трактує як інструмент керування. Корупційна практика й антикорупційна риторика зливаються і підтримуються завдяки популізму. Інша суперечність сучасності, на яку Автор звертає увагу, – це те, що для багатьох країн, які розвиваються, корупція стала важливою частиною процесу демократизації. Утім, корупція хоч і може дати швидкий бажаний результат, на дальший засяг неперспективна. Автор вважає, що саме вона призвела до падіння режиму Муссоліні в Італії, як пізніше й до падіння інших тоталітарних режимів.

Завданням відкритого суспільства мав би стати пошук механізмів для контролю боротьби з корупцією. Але Автор сумнівається, що в сучасному світі існує бодай якась структура чи практика, які могли би стати ефективним антикорупційним інструментом. Сучасна глобальна економіка створила систему, в якій зв'язок між підприємцями і політиками неунікний. Від 1990-х рр. злиття поширюється і зараз помітне в усьому світі. Воно призвело до сильного збільшення розриву між дуже бідною абсолютною більшістю і дуже багатою абсолютною меншістю населення.

Корупція присутня в усіх політичних системах. Окремі аналітики, між ними цитований у праці іспанський політолог Йосеп Рамонеда, вважають, що корупційний чинник має бути включений у загальну систему досліджень демократії. Вітторіо Гасман вкладає в уста одного зі своїх героїв цинічний висновок, що корупція – це і є прогрес.

Яке ж у корупції майбутнє? Чи можна уявити собі існування соціуму без корупції? Ствердивши її універсальність на 200 сторінках свого твору, Автор несподівано відповідає на це питання радше ствердно. На його думку, є один визначальний чинник – міра, якою політичне життя підкорюється політичній потузі (вислів Автора). Перехід межі призводить до приватизації публічних

інституцій, перетворює державу на механізм чийогось приватного інтересу: Res Publica трансформується в Res Privata. Оскільки чесність не поєднується з надмірним багатством, то, за логікою Автора, щоби подолати корупцію, ме-гамагнати мали би захотіти розлучитися зі своїми статками. Він вважає, що моральне обурення є єдиним способом обмеження корупції. Бріоскі впевнений, що замовчувати проблеми корупції загалом або говорити про неї лише в тоні лицемірних декларацій «добрих намірів» – найгірші можливі способи боротьби з нею.

Книжка справляє враження поверховості. Блискучий стиль не може замаскувати відсутність серйозного обговорення проблеми. Безпомічність Бріоскі видно уже в тому, що Автор не здатний розрізнити добровільної корупції (практики подарунків) від примусової (вимоги хабарів). Як виглядає, він дійсно повірив у те, що корупція – це і є прогрес. Відповідно розповідь побудована за схемою історичного прогресу: що ближче до нас історична доба, то вищий, за логікою Бріоскі, рівень корумпованості. Ця схема не витримує критики. Можна сказати абсолютно навпаки: саме останні десятиліття корупція перестає сприйматися як природне явище і все частіше трактується радше як суспільна хвороба.

Одним із доказів цього є заснування наприкінці 1990-х рр. недержавної організації Transparency International (TI) з центром у Берліні, яка проводить щорічний моніторинг корупції у всьому світі. Результати цього моніторингу показують, що за останні 15–20 років не спостерігається посилення корупції. Середній рівень залишається одним і тим самим – але його стабільність пояснюється радше тим, що в моніторинг включені нові країни, які часто мають вищі показники корумпованості. Натомість серед країн, щодо яких є дані від самого початку, помітна тенденція до зниження.

З причин, які залишаються не до кінця незрозумілими, TI стверджує, що її дані не надаються для історичного аналізу. Нещодавно група дослідників спростувала це твердження: навіть інформація за порівняно невеликий період дозволяє, на їхню думку, виявити певні історичні тенденції. Зокрема, усі країни, які колись входили до складу СРСР, за винятком балтійських держав і Грузії, є і залишаються одними з найкорумпованіших у світі.¹ Це спонукає до висновку, що існувало щось у радянській дійсності, відповідальне за особливу поширеність і живучість корупційних практик.

Очевидно, корупція є особливо гострою проблемою для України. Значною мірою обидва Майдани були спровоковані нею, і недавні соціологічні дослідження показують, що у громадській думці сформувалося щось на зразок антикорупційного консенсусу. Однак спроби подолати корупцію не приводять, принаймні поки що, до відчутних результатів. Можна припустити, що ця невдача хоча би частково пов'язана й з відсутністю розуміння історичного витоку корупції.

¹ Bernard Wasow, «A (Very) Brief History of Corruption», *The Globalist*, March 10, 2011, doi: <https://www.theglobalist.com/a-very-brief-history-of-corruption/>

У будь-якому разі українці дуже потребують книжок на зразок тої, яку написав Карло Бріоскі. І тим більшим є розчарування, що ця книжка не задовольняє цієї потреби. Під цим оглядом більш ґрунтовною є книжка Томаша Седлачека, колишнього радника Вацлава Гавела, під назвою "Economics of Good and Evil: The Quest for Economic Meaning from Gilgamesh to Wall Street", опублікована 2011 року. Читачам можна також рекомендувати книжку нобелівського лауреата Дугласа Норта (*Douglass C. North, John Joseph Wallis, and Barry R. Weingast's Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History*. 2009). Ця праця претендує не більше й не менше як на синтезу усієї писаної історії людства і показує еволюцію політичних систем від «природного стану», коли корупція була нормою, до сучасності, коли корупція вважається проблемою, яку треба подолати. На особливу увагу заслуговує також книжка одного з найкращих істориків нашого історичного регіону Антоні Мончака (*Antoni Mączak, "Nierówna przyjaźń: układy klientalne w perspektywie historycznej"*, 2003).

Хоча жодна з цих книжок не зосереджується на корупції як такій, кожна з них допомагає зрозуміти це явище в історичній перспективі – принаймні набагато краще, аніж книжка Бріоскі. З другого боку, факт, що цю книжку вирішили перекласти англійською мовою, показує у свій спосіб, наскільки бідною є історіографія корупції. За відсутності інших праць на цю тему, поява навіть такого відверто слабкого твору може стати подією.

У будь-якому разі написання історії корупції залишається викликом для істориків. Питання лише в тому, хто перший відповідь на цей виклик і чи перетвориться дослідження історії корупції на нову історіографічну традицію та як швидко.